

Universiteit Leiden

Van God los

Bachelorscriptie: Over de invloed van secularisering op het fundament van de liberale
democratie.

Auteur: Carla van den Brink

Studentnummer: 1453564

Opleiding: Politicologie

Onderwijsinstelling: Universiteit Leiden

Datum: 9 juni 2016

Begeleider: Dhr. Dr. J. Oversloot

7300 woorden

Inhoudsopgave

Van God los

Over de invloed van secularisering op het fundament van de liberale democratie

Inleiding.....pagina 3

Deelonderwerp 1:

Het natuurrecht als basis voor gezag.....pagina 5

Deelonderwerp 2:

De liberale democratie.....pagina 11

Deelonderwerp 3:

Secularisering en het fundament voor het recht op vrijheid.....pagina 13

Conclusie

Het fundament van de liberale democratie van God los.....pagina 19

Literatuurlijst.....pagina 21

Inleiding

“Nederland staat dus pal naast Frankrijk, in de bescherming en verdediging van alles wat ons lief is: onze veiligheid en onze vrijheid voorop. (...) Want dat is wat ik op dit moment vooral wil benadrukken; dat het om onze manier van leven gaat. Om gewoon naar een restaurant te gaan, om een voetbalwedstrijd te bezoeken, om een concert te kunnen bijwonen. We hebben te maken hebben met extremisten die maar één doel hebben: onze Westerse samenleving destabiliseren door haat, verdeeldheid en angst te zaaien. Het beste antwoord dat we deze barbaren kunnen geven, is dat we ons niet uit elkaar laten spelen. Niet in Nederland. Niet in Europa. Onze waarden en onze rechtstaat zijn sterker dan het fanatisme van een kleine groep. We laten ons niet intimideren. Wij zijn met meer en wijken niet voor onverdraagzaamheid. Want geweld en extremisme zullen het nooit winnen van vrijheid en menselijkheid.”

Mark Rutte, 14 november 2015

Met vervoering sprak minister-president Rutte de bovenstaande woorden naar aanleiding van de aanslagen in Parijs. Hij sprak over de bescherming en verdediging van wat ons lief is. Onze vrijheid. Deze vrijheid is van een dermate grote waarde dat het bescherming en verdediging verdient. Het is deze vrijheid die als belangrijkste recht in de liberale democratie beschermt wordt. Dit recht op vrijheid komt volgens Locke voort uit het natuurrecht (Locke, 2002: 3). De mens geniet in de natuurtoestand vrijheid en daarom moet in de politieke context deze vrijheid zoveel mogelijk beschermt worden. Locke verbindt de gehoorzaamheid aan de natuurwet aan het bestaan van een godheid. Ideeën over wat goed en slecht is worden door een individu gezien in het perspectief dat er een God bestaat die eventueel onrechtmatig handelen kan vergelden. Locke stelt een scheiding van kerk en staat voor zodat individuen met verschillende religies elkaar kunnen tolereren in de politieke gemeenschap, hij stelt de scheiding van kerk en staat niet voor met het idee dat er geen God zou bestaan (Tuckness, 1999).

In onze huidige samenleving conformeren steeds minder mensen zich met het idee dat er een God bestaat (Sociaal Cultureel Planbureau, 1994). De politieke gemeenschap bestaat uit meer niet-gelovigen dan gelovigen (NRC, 2016). Moraliteit wordt hierdoor niet meer gezien in het perspectief dat er een God bestaat. In plaats daarvan zouden morele voorschriften vooral gebaseerd worden op het persoonlijk geweten (Secularisatie in Nederland, 1994: 174). In de context van een politieke gemeenschap is dit een fundamentele verandering. Aangezien de liberale democratie berust op volkssoevereiniteit waarbij de burger zowel subject als maker van de wet is (Rousseau, 2015:57),

vraagt het burgerschap toewijding. Het is niet zo gek dat in de vluchtelingencrisis juist nu de roep om aanpassing aan onze waarden oproept (Van der Laan, 2016). In een tijd waarin een fundamenteel probleem de liberale democratie overvalt vormen vluchtelingen met andere waarden een bedreiging.

Het onderzoek dat in deze scriptie wordt beschreven gaat in op de invloed van secularisering op het fundament van de liberale democratie. Het eerste gedeelte bestaat uit een analyse van de herkomst van het natuurrecht. Dat natuurrecht is, volgens zowel Locke als Hobbes, aan het bestaan van God verbonden. Vanuit het natuurrecht dat bepaald dat het individu vrij is ontstaat het idee dat rechtmatig gezag enkel af te leiden is van het zelfbeschikkingsrecht van het individu (Rousseau, 2015). Het tweede gedeelte gaat in op de basis van de liberale democratie en wat dat betekent voor het burgerschap. De constitutie begrenst en beschermt de vrijheid van het individu (Hague & Harrop, 2013: 47). De burger moet, omdat hij of zij ook maker is van de wet, zich ook kunnen identificeren met de civiele normen (Pettit, 1997: 258-259). Loyaliteit aan religieuze normen, zoals gelovigen dat kennen, concurreert daarom loyaliteit aan de staat. Van daaruit is tolerantie alleen mogelijk wanneer er burgerlijk en kerkelijk gezag wordt gescheiden. Locke gaat ervan uit dat de burger zich verbonden weet met een God. Het derde gedeelte bevat daarom een analyse van de invloed van secularisering op het fundament van de liberale democratie. De secularisering stelt de liberale vrijheid in een ander licht. Dit natuurrecht had voorheen zijn basis in het perspectief dat God bestaat. Nu God voor veel burgers niet meer bestaat betekent dat een crisis wat betreft het fundament van de liberale democratie.

Deelonderwerp 1

Het natuurrecht als basis voor gezag

Inleiding

De liberale democratie kenmerkt zich door het aan banden leggen van de autoriteit van de overheid middels een constitutie. De burger wordt beschermt tegen willekeurige machtsuitoefening van de overheid. Door wie en in welke situatie macht uitgeoefend mag worden is namelijk in de wet vastgelegd. Ook beschermt de constitutie burgers tegenover elkaar. Het mag niet zo zijn dat een meerderheidsgroep de vrijheid van een minderheidsgroep beperkt door haar wil op te leggen (Hague & Harrop, 2013: 47). Het recht van de burger om vrij te zijn moet dus beschermt worden maar kent wel grenzen. Het recht op vrijheid en de volkssoevereiniteit die daaruit ontstaat was het hoofdthema tijdens de Franse Revolutie. Deze gedachte, die bepalend is voor de invulling van de liberale democratie, vindt haar oorsprong in het verlichtingsdenken.

De Verlichting

De Franse Revolutie, aangedreven door het verlichtingsdenken, maakte een einde aan het *Ancien Regime*. Het *Ancien Regime* kenmerkte zich door verschillende hertogdommen en graafschappen met elk hun eigen statuten. De samenleving werd gekenmerkt door gemeenschapsverbanden, zoals steden, ambachten, universiteiten, kerken en plattelandsgemeenschappen, die groepsrechten kenden. De Verlichting bracht het idee van volkssoevereiniteit met zich mee die gestoeld is op individuele gelijkheid voor de wet. Dit idee ondermijnde het gezag van het *Ancien Regime* omdat dat berustte op een standenonderscheid waarin er juist uitgegaan werd van ongelijkheid voor de wet die voortkwam uit goddelijk gezag (Wils, 1997). Waar tijdens het *Ancien Regime* de soeverein de staatsgodsdienst bepaalde bracht het verlichtingsdenken het idee van zelfbeschikkingsrecht. Deze denkomslag veranderde het perspectief op soevereiniteit. De enige bron van rechtmatig gezag zou het individu zelf zijn omdat de mens van nature vrij is en daarom ook in de politieke context zoveel mogelijk individuele vrijheid zou moeten kennen.

Fundering van het recht

Dit recht op vrijheid vindt volgens Locke haar oorsprong in het natuurrecht. In de natuurtoestand is de mens volledig vrij en volledig gelijk. Omdat het ene individu niet meer recht heeft dan een ander individu is de mens vrij tot de grens waar hij of zij een ander schade aanbrengt. De grens aan vrijheid wordt volgens Locke bepaald door het natuurrecht. Dit natuurrecht heeft het doel de gehele mensheid te behouden. Het recht op vrijheid strekt daartoe dat het de mens in staat stelt te overleven. Overleven is niet alleen een recht maar ook een plicht. De drang om zichzelf te behouden komt van God. Het recht op bezit is volgens Locke nodig omdat men de plicht heeft anderen te helpen overleven. Het individu is dus vrij om te doen wat hij of zij wil binnen de grenzen van het natuurrecht (Locke, 2002:

3). In de natuurtoestand mag er weliswaar sprake zijn van individuele vrijheid vanuit het natuurrecht, daadwerkelijke vrijheid is in deze natuurtoestand onzeker (Locke, 2002: 57-59). Door zichzelf onder een politieke gemeenschap te scharen, met de daarbij behorende rechten en plichten, is een individu in staat zichzelf, zijn vrijheid en zijn bezit te behouden. Alleen met dit doel verlaat de mens de natuurtoestand. Locke stelt dus dat individuele vrijheid een natuurrecht is die in een politieke gemeenschap beschermt dient te worden.

In zijn beschrijving van de natuurtoestand en het daarbij behorende natuurrecht gaat Locke zonder meer uit van het bestaan van God (Tuckness, 1999). In het natuurrecht wordt moraliteit door hem gelinkt aan de wil van God. Morele gebondenheid aan het natuurrecht ligt hierin dat in dit recht Gods wil met de menselijke rede wordt verbonden. Omdat God de mens gemaakt heeft komt het natuurrecht overeen met de gegeven menselijke rede. Het natuurrecht heeft daarom een verplichtend karakter. Ongehoorzaamheid aan dit natuurrecht is onredelijk omdat men goddelijke sancties kan verwachten op dergelijk gedrag. Tolerantie voor atheïsten is daarom volgens Locke onmogelijk omdat zij geen goddelijke vergelding vrezen wanneer zij beloftes breken. “Lastly, those are not at all to be tolerated who deny the being of a God. Promises, covenants, and oaths, which are the bonds of human society, can have no hold upon an atheist. The taking away of God, though but even in thought, dissolves all (Locke, 2002: 145)”.

Dit betekent overigens volgens Locke niet dat een overheid kan claimen Gods wil te vertegenwoordigen op aarde. In *A Letter Concerning Toleration*, waar ook bovenstaand citaat uit komt, stelt Locke dat het burgerlijk gezag geen enkel kerkelijk gezag kan ontlenen. Wanneer de oorsprong van autoriteit kerkelijk is moet zij enkel uitgeoefend worden binnen de kerk. Op die manier is het mogelijk om als gelovigen onderling tolerant te zijn omdat de staat neutraal is (Locke, 2004: 42-44). Atheïsten vormen echter een bedreiging voor deze tolerantie omdat het niet geloven in een hogere macht. Zij hebben, volgens Locke, geen reden zich te houden aan beloften binnen het contract tussen de overheid en de burger in de politieke gemeenschap.

Locke verbindt de natuurwet dus aan het bestaan van een godheid. Daardoor is gehoorzaamheid aan dit natuurrecht redelijk. Ook Hobbes verbindt de natuurwet aan het bestaan van God. God zou de auteur zijn van de natuurwet (Adam & Lemmens, 2007: 82). In de natuurtoestand heerst er volgens Hobbes totale vrijheid. Ongebondenheid aan enig recht maakt de natuurtoestand een toestand waarin er sprake is van een oorlog van allen tegen allen. Om te overleven geeft een ieder zijn individuele vrijheid op middels een contract met de soeverein. Deze soeverein dient het overleven van allen mogelijk te maken. Een burger dient zich onvoorwaardelijke aan deze soeverein te onderwerpen als deze tenminste zijn verplichting, om overleven mogelijk te maken, nakomt. Het hoofd van de staat, de soeverein en het hoofd van de kerk moeten enig en onverdeeld zijn (Adam & Lemmers, 2007: 27-29).

De interpretatie van de natuurwet, waarvan God de auteur is, is daarom aan de soeverein. Elk individu interpreteert de natuurwet namelijk op een andere manier, daarin schuilt het gevaar van oorlog. Om dat te voorkomen krijgt de soeverein het recht de natuurwet te interpreteren. Daardoor vallen de civiele wet en de natuurwet samen.

Rechtmatig gezag

In hun gedachtegoed gaan Locke en Hobbes uit van het bestaan van God. Dit zet het recht op vrijheid in een bepaald dimensie. Volgens Locke heeft het natuurrecht die waarde omdat het van God gegeven is. Ook Hobbes gaat uit van door God gegeven natuurrecht. Omdat de natuurstaat een staat is waarin het natuurrecht niet gehandhaafd kan worden is het, om te kunnen overleven, nodig staatsgezag in het leven te roepen. Voortbouwend op deze gedachte schrijft Rousseau in 1762 *Du Contrat Social ou principes du droit politique*, ofwel *Het Maatschappelijk Verdrag*. Hierin zet Rousseau uiteen dat volkssoevereiniteit als enige bron van gezag telt. Vanuit het natuurrecht is de mens vrij en daaruit vloeit het zelfbeschikkingsrecht voort. Dit leidt tot de gedachte dat gezag pas rechtmatig is wanneer het berust op overeenstemming van het individu met de politieke gemeenschap.

De grondslag van rechtmatig gezag ligt volgens Rousseau daarin dat er sprake is van wederzijdse toestemming (Rousseau, 2015: 57). De kracht van een dergelijk verdrag is dat een ieder dezelfde rechten en plichten verkrijgt volgens die overeenkomst. Het contract dat men met zichzelf sluit is tweërlei. Enerzijds als lid van de soeverein ten opzichte van de andere personen, en anderzijds als lid de staat ten opzichte van de soeverein (Rousseau, 2015: 65-66). Onder dit maatschappelijk verdrag geniet een individu burgerlijke vrijheid omdat hij gehoorzaamt aan de wet die men zichzelf heeft voorgeschreven (Rousseau, 2015: 69). Een ieder is dus slechts gehoorzaam aan zichzelf.

Dit maatschappelijk verdrag is heilig omdat het burgers tot een lichaam verenigt, de soeverein. Een aanval op een lid is een aanval op het lichaam en een aanval op het lichaam is een aanval op een lid (Rousseau, 2015: 66-67). De staat zien als een gedachteconstructie is een onrechtvaardigheid omdat het voorbijgaat aan de heiligheid van het verdrag. Rousseau spreekt van een *Religion Civile*, ofwel een burgerlijke godsdienst. Daarmee doelt hij op de sterke mate waarmee een burger verbonden dient te zijn met de staat. Want alleen op die manier kan de burger de burgerlijke wetten echt liefhebben.

Religie als gevaar voor de loyaliteit aan de politieke gemeenschap

Een godsdienst als het christendom vormt een gevaar voor deze burgerlijke godsdienst. Want omdat religie zich richt op zaken uit het hiernamaals worden de harten van de burgers die deze religie volgen losgemaakt van de staat (Rousseau, 2015: 183). Het belijden van de burgerlijke godsdienst is voor

Rousseau een absolute voorwaarde om onderdeel te mogen zijn van het maatschappelijk verdrag (Rousseau, 2015: 187). Rousseau stelt dat in de maatschappij de burgerlijke godsdienst gehoorzaamd moet worden en dat een mens die niet in staat is die wetten en de rechtvaardigheid oprecht lief te hebben verbannen moet worden. Met deze denkwijze onderscheidt Rousseau een privaat en een publiek persoon. De publieke persoon dient in staat te zijn de burgerlijke godsdienst te onderschrijven ondanks zijn private identiteit. De persoon dient zich volgens Rousseau in de publieke sfeer dus te distantiëren van zijn of haar religieuze identiteit. Op die manier is tolerantie, en daardoor overleven, mogelijk.

Locke en Hobbes baseren de natuurwet, waaruit het recht op vrijheid voortkomt, op het bestaan van een hoger wezen. Hoewel Hobbes voorstelt deze vrijheid in te leveren met het doel te overleven, gaat hij wel degelijk uit van een toestand van vrijheid. Mill schrijft in 1859 in *On Liberty* over het behouden van de individuele vrijheid in de politieke context. Omdat vrijheid de bron van vooruitgang is (Mill, 1859: 103), moet die zo goed mogelijk beschermd worden. Deze vrijheid kan alleen door de samenleving worden beperkt daar waar het anderen schaadt of kan schaden (Mill, 1859: 17). Om te voorkomen dat de wet de vrijheid in het private leven aantast is een scheiding tussen de religieuze en wereldlijke autoriteit nodig (Mill, 1859: 22). De autoriteit van de maatschappij reikt tot dat gedeelte van het leven waar hoofdzakelijk het belang van de maatschappij ligt (Mill, 1859: 109). De private sfeer noemt hij de individualiteit en die behoort tot dat gedeelte van het leven waar hoofdzakelijk het belang van het individu ligt.

Om de vrijheid van het individu te waarborgen in de situatie waarin er sprake is van staatsgezag, onderscheidt Mill een publieke en een private sfeer. De private sfeer is daarom iets waar de politiek, volgens Mill, zich niet mee dient te bemoeien. Mill noemt het voorbeeld van een groep moslims die een wetsvoorstel zou doen om het eten van varkensvlees te verbieden. (Mill, 1859: 125). De geldige grond om een dergelijk voorstel af te wijzen is volgens Mill niet omdat het om een religieuze norm gaat, maar omdat het eigenbelang van individuen iets is wat niet valt binnen het publieke domein. Het recht op vrijheid, dat voortkomt uit het natuurrecht, leidt tot een individualistische opvatting van de mens. “He who lets the world, or his own portion of it, choose his plan of life for him, has no need of any other faculty than the ape-like one of imitation. He who chooses his plan for himself, employs all his faculties.” (Mill, 1859: 86).

Hedendaagse Filosofie over vrijheid

Rawls, een meer hedendaags liberaal denker, bouwt voort op de liberale gedachte van een publieke en private sfeer. Vrijheid kan alleen maar genoten worden als er sprake is van een neutrale overheid.

Daarom maakt Rawls onderscheidt tussen een politiek en een levensbeschouwelijk persoon. Burgers zijn vrij wanneer zij zichzelf en andere zien als personen met het morele vermogen om een bepaalde opvatting over het goede te hebben (Rawls, 1993: 30). Maar zij zijn niet zodanig aan deze opvatting over het goede verbonden dat zij zichzelf niet los kunnen zien van deze opvatting. Deze mate van losse verbondenheid is deel van hun politieke persoon. De publieke identiteit verandert in dat geval dus niet wanneer een persoon van geloof verandert. In deze redenering maakt Rawls duidelijk onderscheid tussen de private persoon en een publiek persoon. De private persoon heeft een bepaalde opvatting over het goede waarvan hij of zij zich in de publieke sfeer dient te distantiëren.

De morele identiteit wordt volgens Rawls gevormd door zowel politieke als niet-politieke doelen en verplichtingen. Hij maakt hierbij onderscheid tussen het nonpublic life en waarden met betrekking tot politieke rechtvaardigheid. Rawls erkent dat het moeilijk kan zijn de private en de publieke persoon met elkaar te verzoenen, zeker als het om een sterke religieuze identiteit gaat, maar zegt hij “*our conceptions of the good may and often do change over time*” (Rawls, 1993: 31). Dit betekent volgens Rawls niet dat de private of publieke identiteit verandert maar dat deze identiteiten elkaar vinden in een *overlapping consensus* (Rawls, 1993:34). Rawls stelt dus dat, om vrijheid en gelijkheid in een samenleving te bewerkstelligen, de religieuze identiteit moet worden onderscheiden van de publieke identiteit. Hij gaat ervan uit dat deze identiteiten door de tijd heen steeds dichter bij elkaar komen te liggen en dat er een bepaalde mate van overeenstemming is tussen de private en publieke identiteit.

In de liberale democratie wordt er gezocht naar het samenleven van burgers met verschillende opvattingen over het goede. Dit vereist volgens Rawls een bepaalde politieke cultuur. In deze politieke cultuur is er sprake van *reasonable pluralism*. Verscheidenheid in opvattingen over het goede mag en moet bestaan omdat het de vrijheid van rede betekent (Rawls, 1993: 36-37). Omdat er niet één bepaalde religieuze, filosofische of morele doctrine wordt onderschreven door alle burgers binnen een democratische samenleving moet de opvatting over rechtvaardigheid beperkt worden tot het politieke domein. Om die reden is een onderscheiding van de private en de publieke persoon essentieel (Rawls, 1993:38).

Het vermogen op zich als persoon te onderscheiden als privaat en publiek is een mate van redelijkheid die van een burger wordt verwacht binnen een liberale democratische samenleving. Zijn theorie van rechtvaardigheid noemt Rawls niet voor niets ook een onderdeel van de theorie van rationele keuze (Forst, 1994: 24). Omdat vragen rondom religieuze en morele doctrines, politiek gezien onoplosbaar zijn, moet rechtvaardigheid binnen de liberale theorie zich puur richten op de politieke context (Rawls, 1985: 230). De publieke discussie moet daarom vrij zijn van religieuze en morele doctrines. “In their political thought, and in the context of public discussion of political questions, citizens do not view the social order as a fixed natural order, or as an institutional hierarchy justified by religious or aristocratic

values. Here it is important to stress that from other points of view, for example, from the point of view of personal morality, or from the point of view of members of an association, or of one's religious or philosophical doctrine, various aspects of the world and one's relation to it, may be regarded in a different way. But these other points of view are not to be introduced into political discussion (Rawls, 1985: 231).”

Door levensbeschouwelijke identiteiten buiten de politieke discussie te houden is een levensbeschouwelijk neutrale wet mogelijk. In *Context of Justice* behandelt Forst (1994) het debat tussen liberalen en communitaristen. De liberale veronderstelling dat de wet levensbeschouwelijk neutraal zou moeten zijn vereist een bepaalde blindheid van de wet (Forst, 1994: 68).

Communitaristen uitten kritiek op deze veronderstelling omdat het ook zou leiden tot blindheid tegenover identiteiten. Als de wet levensbeschouwelijk neutraal is dan worden identiteiten van individuen met een bepaalde levensbeschouwing niet meer herkend en erkend. Op die manier is de wet volgens communitarist Sandel niet in staat om de significantie van de religieuze identiteit te onderscheiden van een persoonlijke preferentie. De levensbeschouwelijke neutraliteit van de wet vormt de kern binnen de liberale democratie. Het is precies die neutraliteit die tolerantie mogelijk maakt.

Deelonderwerp 2

De liberale democratie

Inleiding

Het recht op vrijheid te behouden in de statelijke context vereist dus statelijke neutraliteit. De liberale democratie wordt daarom zo ingericht dat de vrijheid van de burger beschermd wordt tegen willekeurige machtsuitoefening van de overheid (Hague & Harrop, 2013: 47). In een liberale democratie kan, doordat de staat neutraal is, de vrijheid van alle burgers beschermd worden. Op die manier kan de gehele gemeenschap voortbestaan. Mill stelt in *Considerations on Representative Government* dat individuele vrijheid het best beschermd wordt in een representatieve democratie. Door de soevereiniteit bij het gehele volk te leggen is vooruitgang van de gehele gemeenschap mogelijk. Van een ieder wordt immers een actieve houding verwacht. Wanneer de soevereiniteit slechts in handen van een klein groepje ligt is het belang, de standpunten en de mate van intellect slechts beperkt (Mill, 1991: 169).

Burgerschap

In een representatieve democratie, waarin de soevereiniteit in handen van allen ligt, heeft de burger de verantwoordelijkheid in het belang van allen te denken. Mill noemt concrete vereisten ten aanzien van het burgerschap. Een stemgerechtigde dient te kunnen lezen, schrijven en over basale rekenvaardigheid te beschikken (Mill, 1991: 174-175). Dit zijn immers de meest essentiële vaardigheden voor een individu om voor zichzelf en anderen te kunnen zorgen. Een burger verkrijgt daarom pas stemrecht als hij belasting betaalt, pas dan is een individu persoonlijk betrokken bij de algemene zaak. Een burger dient tijdens het stemmen het publieke belang voor ogen te hebben, pas dan is eenieders vrijheid in de politieke gemeenschap te garanderen (Mill, 1991: 218). Een bevolking moet dus op een bepaalde manier rijp zijn voor een democratie omdat dit politiek stelsel eisen stelt aan het burgerschap. De burger moet zich niet op zijn eigenbelang focussen maar op het algemene belang.

Tocqueville stelt bij zijn bestudering van de Amerikaanse democratie precies dit probleem centraal. Als een burger zich teveel op zijn of haar eigenbelang focust dan is er een gevaar van de tirannie van de meerderheid (Tocqueville, 2008: 116). Bescherming tegen dit gevaar ligt in de instituties die het politieke bestel vormgeven. De constitutie stelt grenzen aan het bereik van de meerderheidsstem in de democratie. "But these institutions cannot walk on their own" (Pettit, 1997: 241), de burger dient zich ook te identificeren met deze procedures. Pettit spreekt over civiele normen die de basis moeten zijn voor de burgerlijke wetten. Civiele normen zijn gewoonten van goed burgerschap. Hij doelt hiermee

op een blik die open staat voor het algemene belang. Je als burger identificeren met de civiele normen is je tegelijk identificeren met de groep waartoe deze normen behoren (Pettit, 1997: 258-259). Een norm als vrijheid voor iedere burger kan niet door slechts een burger bewerkstelligd worden. Het gaat hier namelijk om “a good which no one can achieve for themselves except in the measure that it is achieved for some or all others (Pettit, 1997:259).”

In een liberale democratie kan vrijheid dus pas bewerkstelligd worden wanneer de burgers zich identificeren met de waarden en normen binnen de politieke gemeenschap. Rousseau noemt deze toewijding de burgerlijke godsdienst. Het is precies deze vereiste toewijding die religie een gevaar maakt voor de politieke gemeenschap. Loyaliteit aan religie staat op gespannen voet met de loyaliteit aan de staat. “Politiek en religie zijn zelfstandige machten die in concurrentieverhouding staan, want staat en kerk willen de hele mens en de hele samenleving beheersen” (Laeyendecker & Schreuder, 1985:30). Precies die concurrerende loyaliteit aan religie is het probleem waarvoor Locke, Hobbes, Rousseau en ook Mill een oplossing construeren. Onder invloed van de Verlichting werd er afstand gedaan van de gedachte dat wereldlijk gezag direct van God gegeven was (Wils, 1997). Individuele vrijheid zou de basis moeten zijn voor rechtmatig gezag. Locke en ook Hobbes gaat uit van een natuurwet die van God gegeven zou zijn. Dit zet de natuurwet, waaruit rechten en plichten voortvloeien, in een bepaald perspectief. Moraliteit wordt gekoppeld aan het bestaan van God (Tuckness, 1999). In de hedendaagse Nederlandse democratie gaan er echter steeds minder mensen vanuit dat er een God bestaat.

Deelonderwerp 3

Secularisering en het fundament voor het recht op vrijheid

Secularisering

Volgens het Sociaal Cultureel Planbureau is de buitenkerkelijkheid over de periode van 1966 tot 1991 sterk toegenomen. Ook de frequentie in kerkgang is gedaald. Dit betekent volgens deze studie dat er een heel nieuwe maatschappelijke situatie is ontstaan. Er was namelijk eerder sprake van kerkverlating maar dit was veelal met het oog op het lid worden van een andere kerk. Kerkverlating omdat men niet meer geloofd is een nieuw verschijnsel in de Nederlandse cultuur (Sociaal Cultureel Planbureau, 1994). In 1958 was 76% van de Nederlandse bevolking lid van een kerkgenootschap. Sindsdien is dit aantal alleen nog maar afgenomen. In 1966 was nog 64% lid van een kerkgenootschap, in 1970 61%, in 1980 50% en in 1991 43%. Deze versnelde secularisatie heeft zich voortgezet. In 2013 bezocht slechts 17% van de Nederlandse bevolking regelmatig, dat wil zeggen minstens een keer per maand, een religieuze bijeenkomst (CBS, 2014). Inmiddels zijn er meer overtuigd atheïsten dan gelovigen in Nederland, blijkt uit het onderzoek *God in Nederland* uit 2015. Slechts 17% van de bevolking noemt zich gelovig tegenover 25% die zich atheïst noemt (NRC, 2016).

De secularisering heeft invloed op de manier waarop een individu moraliteit beoordeeld. In 1991 vond 66% van de Nederlanders dat vooral het persoonlijk geweten, en niet religieuze normen, de toetssteen zou moeten zijn voor morele voorschriften (Sociaal Cultureel Planbureau, 1994: 174). Dit illustreert een afname van de invloed van religieuze normen op het persoonlijke leven. Locke stelt het natuurrecht, en daarmee het burgerschap in een politieke gemeenschap, in een bepaald perspectief door van het bestaan van een God uit te gaan. Hierdoor wordt het houden van de burgerlijke wet, die gebaseerd moet zijn op het natuurrecht, redelijk. Hoewel het burgerlijk gezag en het kerkelijk gezag gescheiden moet zijn wordt de basis van wat goed is door Locke wel verenigd met het bestaan van een God. Onder invloed van de secularisering wordt moraliteit los gezien van het bestaan van een God. De verbondenheid aan religieuze normen is logischerwijs ook afgenomen.

Hierdoor konden kwesties als abortus, euthanasie en het homohuwelijk, die voorheen conform religieuze normen niet bediscussieerbaar waren, gelegaliseerd worden. Legalisering van deze religieus gevoelige zaken zijn ontwikkelingen die de neutraliteit van de wet bevorderen. Een voorstander van abortus kan gebruik maken van het recht om abortus uit te voeren en een tegenstander van abortus kan hier simpelweg geen gebruik van maken. Het zou precies deze neutraliteit van de wet moeten zijn die tolerantie mogelijk maakt (Forst, 1994: 68). Als de wet immers levensbeschouwelijk neutraal is, kunnen burgers met verschillende levensbeschouwelijke visies naast elkaar leven. Geen enkele groep

zou daarom bevoordeeld mogen worden.

De bevoordeelde positie van christenen wordt daarom juist nu, in een tijd van secularisering, ter discussie gesteld. Het onlangs ingediende wetsvoorstel van D66 om de Zondagswet af te schaffen is hiervan een voorbeeld (Kaye, 2016). Tot dusver wilde minister Plasterk niet meewerken aan de afschaffing van de wet omdat de wet slechts symbolische waarde zou hebben (Kluis, 2016). Voor wie niet religieus is heeft de zondag een andere waarde dan voor bijvoorbeeld een overtuigd christen. In het licht van de secularisering is dit dan ook een zeer voor de hand liggende ontwikkeling. Het is voor een seculiere burger niet redelijk zich te houden aan een wet die gebaseerd is op een wereldvisie die hij of zij niet deelt.

Locke stelt dat gehoorzaamheid aan het natuurrecht redelijk is, omdat deze van God gegeven zou zijn. In dat perspectief wordt de wet immers waardevol. Dit vormt een sterk fundament voor een politieke gemeenschap waarin het de taak van de overheid is vrijheid van al haar burgers te bewerkstelligen. Door de scheiding van het burgerlijke en kerkelijke gezag is vrijheid voor alle burgers mogelijk volgens Locke. Die vrijheid reikt voor Locke echter niet zover dat atheïsten getolereerd kunnen worden. “The taking away of God, though but even in thought, dissolves all (...) (Locke, 2002: 145)”. Hobbes maakt de loyaliteit aan religie onschadelijk door het wereldlijk gezag en het kerkelijk gezag samen te laten vallen. Omdat burgers de natuurwet op meerder manieren interpreteren is het nodig dat onder het sociaal contract de soeverein als enige interpretator van de natuurwet geldt (Adam & Lemmers, 2007: 27-29).

“*The taking away of God*” verandert inderdaad veel in de liberale democratie. D66 stelt bijvoorbeeld voor om de verwijzing naar God uit de wet te halen. De aanhef van wetten met daarin de zinsnede ‘bij de gratie Gods’ is namelijk niet meer van deze tijd. “Nu de meerderheid van de Nederlanders niet langer zondags ter kerke gaat dan wel een ander geloof aanhangt dan het christendom, moet het afgelopen zijn met het vermengen van gezag en godsdienst (Niemantsverdriet, 2016).” Waar is gezag dan wel op gebaseerd? De individuele vrijheid als natuurrecht van God gegeven zet dit recht in een bepaald perspectief. In de hedendaagse samenleving denkt de gemiddelde Nederlandse burger echter niet in dit perspectief. Dit betekent een fundamentscrisis voor de liberale democratie.

Religieuze identiteit

Op zoek naar een nieuwe balans krijgen orthodox religieuze, in de steeds meer seculiere samenleving, minder ruimte voor hun religieuze loyaliteit. Zoals eerder gezegd is religie iets wat de gehele mens beheerst (Laeyendecker & Schreuder, 1985:30). Dat wil zeggen dat het zowel het naar haar aard een

sterke stempel druk op de identiteit van het individu. De gelovige is er vast van overtuigd dat het geloof dat hij of zij aanhangt de waarheid is (Ysseldyk et al., 2010). Het gaat hierbij om een overtuiging die verder strekt dan het hier en nu. Omdat religie de identiteit van een gelovige in sterke mate bepaald is het gevoel van verbondenheid in een geloofsgemeenschap ten opzichte van andere gemeenschappen groter. Religie verschaft immers een alomvattend wereldbeeld.

Hoe sterk deze religieuze identiteit is hangt af van de mate waarin die identiteit wordt versterkt binnen de geloofsgemeenschap (Lim & Putnam, 2010). Samenkomsten zijn dé structuur die zorgen voor het gevoel onderdeel te zijn van de religieuze gemeenschap. Dat er sprake is van een afname van het bezoeken van religieuze bijeenkomsten (CBS, 2015) brengt daarom met zich mee dat de religieuze identiteit minder sterk is dan voorheen. Voor degenen waar die religieuze identiteit wel sterk is, zoals bij orthodox gelovigen, wordt deze identiteit niet erkend als politiek belangrijk. Oud-Kamerlid Van der Ham van D66 stelt in *Trouw* dat iets religieus noemen je niet ontheft van de plicht argumenten te geven (Poll, 2013). Hij stelt hiermee dat in de politieke gemeenschap religieuze argumenten niet gelden. Want, zo zegt hij, als een oud boek zegt dat je iets op een bepaalde manier moet doen, discussie hierover mogelijk moet blijven. Hiermee maakt hij onderscheid tussen de religieuze identiteit en de politieke identiteit.

Religievrijheid

Wanneer Locke stelt dat het burgerlijk gezag en het kerkelijk gezag gescheiden zouden moeten worden om tolerantie mogelijk te maken ging hij uit van een wereld waarin vrijwel iedereen religieus was. Nu dat niet meer het geval is lijkt de basis van deze tolerantie zoek. Niet dat religie naar zijn aard tolerant is. Juist niet, zij pretendeert namelijk een enkele waarheid (Ysseldyk et al., 2010). Maar het feit dat vrijwel iedere burger een religie aanhing maakte religievrijheid waardevol voor iedereen. Anno 2016 staat deze vrijheid, onder invloed van de secularisering, onder druk.

De *U.S. Commission on International Religious Freedom* signaleert een toename van restricties van West Europese overheden op religieuze uitingen als boerka's, rituele slacht en circumcisie (USCIRF, 2016). Die beperkingen zijn ook in Nederland terug te zien. Sinds 2015 is het verboden om gezichtsbedekkende kleding te dragen in bepaalde ruimtes (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2015). Ook de onverdoofde rituele slacht staat ter discussie. Het wetsvoorstel hierover werd met een grote meerderheid door de Tweede Kamer aangenomen maar uiteindelijk door de Eerste Kamer verworpen (Partij voor de Dieren, 2015). Een ander voorbeeld waarin een religieuze uiting in de politieke gemeenschap wordt beperkt is de gewetensbezwaarde trouwambtenaar. Een aanpassing van de Algemene Wet Gelijke Behandeling in 2013 maakte een einde aan de mogelijkheid

om als trouwambtenaar niet mee te kunnen werken aan een huwelijk tussen mensen van hetzelfde geslacht (Dijkstra, 2012).

Neutraliteit van de wet

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat de ruimte die religieuzen krijgen binnen de politieke gemeenschap vermindert. Deze ontwikkelingen zijn in het licht van de secularisering voor de hand liggend. Een seculiere meerderheid hecht immers geen waarde aan deze religieuze normen. Hierdoor wordt de nadruk gelegd op een neutrale overheid en een neutrale wet zonder privileges voor religieuzen. Die neutraliteit van de staat, wat inhoudt dat het burgerlijk gezag en het kerkelijk gezag gescheiden zouden moeten zijn volgens Locke, heeft het doel tolerantie mogelijk te maken. Tolerantie onder burgers die verschillende religies aanhangen. Want in de politieke gemeenschap weet eenieder zich gebonden aan de natuurwet, die de basis vormt voor de burgerlijke wet, omdat die van God gegeven is. Dat er juist in de aanhef voor de burgerlijke wet “bij de gratie Gods” staat is daarom geen toeval. Bij een gebrek aan het geloof in een godsbestaan wankelt het fundament.

De tolerantie van orthodox gelovigen is in deze context moeilijker omdat een essentieel onderdeel van het fundament van de liberale democratie wordt gemist. Doordat een meerderheid niet meer in het bestaan van God gelooft is de gezaghebbende dimensie van het natuurrecht verdwenen. De tolerantie van religie staat in een tijd van secularisering dan ook onder druk. De religieuze identiteit is vereist namelijk conformatie aan bepaalde religieuze normen. Voor sommige gelovigen gaat dit zo ver dat zij zich onttrekken aan politieke normen. Ouders die hun godsdienst of levensovertuiging niet terugvinden in een school en zich onttrekken zich aan het onderwijssysteem door hun kinderen thuisonderwijs te geven bijvoorbeeld (NOS, 2015). Ook het principiële niet inenten van kinderen is een voorbeeld waarbij gelovigen religieuze normen boven politieke normen stellen. In de liberale democratie ligt de grens van dergelijke onttrekking in de wet. De burgerlijke wet bepaalt wanneer de vrijheid van de burger beperkt mag worden (Hague & Harrop, 2013: 47). Deze wet dient neutraal te zijn om zo tolerantie mogelijk te maken. Deze tolerantie was in de tijd van Locke mogelijk omdat iedere burger religieus was en zich dus in de politiek in een bepaalde mate diende te distantiëren van zijn of haar religie. De kern, namelijk het bestaan van een godheid, stond echter niet ter discussie. Nu veel mensen niet meer in het bestaan van God geloven komt tolerantie dan ook in een ander licht te staan.

Burgerlijke identiteit

In een liberale democratie is het niet alleen de wet die een klimaat moet scheppen waar tolerantie

mogelijk is, ook de burger zelf moet hieraan bijdragen. Mill stelt niet voor niets eisen aan het burgerschap (Mill, 1991: 174-175). Aangezien de burger zelf, onder het sociaal contract, onderdeel is van de soeverein houdt het burgerschap meer in dan slechts een onderdaan zijn (Rousseau, 2015: 65-66). In een liberale democratie vormen de burgers in de politieke gemeenschap met elkaar de soeverein. Goed burgerschap houdt dan in dat je je als burger kunt identificeren met de politieke normen die gelden in de politieke gemeenschap (Pettit, 1997: 258-259). Identificeren heeft iets in zich van een identiteit delen met degene waarmee je de politieke gemeenschap vormt. In de liberale democratie dient een burger zich in de politiek namelijk te distantiëren van zijn of haar levensbeschouwelijke identiteit (Rawls, 1985: 231).

In een liberale democratie waarin een meerderheid van de burgers seculier is vraagt burgerschap meer van een religieuze. Burgerschap vraagt immers om een visie op het algemene belang los van het private belang (Mill, 1991: 218). Zoals eerder gezegd is de religieuze identiteit een sterke identiteit. Het is daarom logisch dat een seculiere burger minder moeite heeft met het afstand nemen van zijn of haar identiteit in de politieke context omdat deze niet dermate concurrerend is voor de loyaliteit richting de politieke gemeenschap. Als een meerderheid van de burgers vindt dat het persoonlijk geweten moraliteit bepaald en niet religieuze normen (Secularisatie in Nederland, 1994: 174), dan vraagt het zich wel conformeren aan religieuze normen om tolerantie. Nu religie in plaats van een vanzelfsprekendheid een bijzonderheid is geworden wordt er een extra beroep gedaan op zowel de wettelijke grens als het burgerschap in de liberale democratie.

Want de wet bepaald de grens van de tolerantie en de burger bepaald de wet. Dat de Hoge Raad in 2010 oordeelt dat de SGP vrouwen het passief kiesrecht moet toekennen (Nederlandse Juristen Comité voor de Mensenrechten, 2010) is een begrenzing van de godsdienstvrijheid. Deze vrijheid wordt beperkt met het idee dat een belangrijker vrijheid, namelijk die van het passief kiesrecht wordt beperkt. Het gaat hier om een religieuze norm die het publieke domein raakt. Net zoals je kinderen thuisonderwijs geven een situatie is waaruit duidelijk wordt dat de private en publieke sfeer elkaar raken. Religie is naar haar aard dus iets dat verder reikt dan de private sfeer. De religieuze identiteit vangen in de private sfeer past dus niet bij de aard van religie. Het is echter wél de scheiding die binnen een liberale democratie tolerantie mogelijk maakt. In precies dit gebied, waar privaat en publiek in een liberale democratie elkaar raken, waar de trouwambtenaar weigert een homostel te trouwen, wordt de wet belangrijk. Niet alleen de wet maar ook het goede burgerschap. Want de burger is niet alleen subject van de wet maar ook de maker (Rousseau, 2015: 65-66). De wet schept het kader waarin de vrijheid van de burger kan worden gegarandeerd. “But these institutions cannot walk on their own” (Pettit, 1997: 241).

Fundamentele crisis

Religie valt, omdat het zowel de private als de publieke identiteit van de gelovige bepaald (Laeyendecker & Schreuder, 1985:30), per definitie in dit grijze gebied waar privaat en publiek elkaar raken. Moet de SGP gedwongen worden om vrouwen het passief kiesrecht toe te kennen of moet de godsdienstvrijheid in deze situatie gerespecteerd worden. In een dergelijk geval is het aan de burger, als maker van de wet, om die belangen af te wegen. Maar in welk perspectief moet het recht gezien worden? Volgens Locke wordt in het natuurrecht de rede verbonden met de wil van God. Dat geeft het natuurrecht een dwingend karakter. Omdat God de mensheid de drang heeft gegeven om te overleven moet de vrijheid die daarvoor nodig is in de politieke gemeenschap worden beschermd (Locke, 2002: 3). In een politieke gemeenschap waarin meer dan de helft van de burgers niet meer gelooft in het bestaan van een God valt dit fundament weg.

Volgens Locke valt het hele systeem in elkaar door God eruit weg te nemen. Wanneer de mens het bestaan van God erkent is het namelijk redelijk om gehoorzaam te zijn aan het natuurrecht. Het individu kan immers goddelijke sancties verwachten wanneer hij of zij zich niet houdt aan dit natuurrecht (Locke, 2002). De politieke gemeenschap dient tot de bescherming van dit natuurrecht, in het bijzonder de bescherming van de vrijheid van het individu. De vrijheid van de burger vindt haar oorsprong in het natuurrecht. Het recht op vrijheid maar ook de begrenzing daarvan zijn immers gegeven in het natuurrecht, zo stelt Locke. De mens is vrij tot die grens dat hij of zij een ander schaadt. Een ieder heeft namelijk gelijk recht. Deze grens is gegeven in het natuurrecht en in dit natuurrecht wordt de wil van God verbonden aan de menselijke rede. In de liberale democratie stelt de wet grenzen aan de individuele vrijheid. Nu een meerderheid van de burgers niet meer uitgaat van het bestaan van een God wankelt niet de wet voor de vrijheid zelf maar het fundament van het recht. Want de mens in de politieke gemeenschap die onderdeel was van de soevereïen en daarmee een verantwoordelijkheid droeg was nog altijd moreel gebonden door het feit dat hij of zij in het bestaan van een godheid geloofde. Nu die gebondenheid niet meer vanzelfsprekend is blijft het persoonlijke geweten over als toetssteen voor moraliteit.

Conclusie

Het fundament van de liberale democratie van God los

De liberale democratie staat voor bescherming van de burgerlijke vrijheid. Het individu is van nature vrij en deze vrijheid moet in de politieke context beschermd worden. Locke stelt, als vroege verlichtingsdenker, dat het recht op vrijheid haar oorsprong vindt in het natuurrecht (Locke, 2002: 3). De mens is in de natuurtoestand namelijk vrij. Deze vrijheid wordt, ook in de natuurtoestand, begrensd door het natuurrecht. Omdat ieder individu vrij maar ook gelijk is houdt de vrijheid van het individu op daar waar de ander schade ondervindt. In dit natuurrecht komt de Goddelijke wil samen met de menselijke rede. Het recht op vrijheid kan in de natuurtoestand echter niet gegarandeerd worden. Om dit wel te garanderen is er een politieke context nodig. Moraliteit is volgens Locke duidelijk verbonden met het bestaan van God (Tuckness, 1999). Dit geeft de burger reden om zich, ook in de politieke context, te houden aan de wet.

Tolerantie van atheïsten in de politieke gemeenschap is volgens Locke daarom onmogelijk. Atheïsten missen immers de morele verbinding met een God. In tegenstelling tot Locke laat Hobbes het kerkelijke en burgerlijk gezag samenvallen. Oorlogen komen voort uit het feit dat eenieder de natuurwet anders interpreteert. Daarom zou de soeverein de interpretator moeten zijn van het natuurrecht. Dit natuurrecht is van God gegeven, maar hoe God dit precies bedoeld is onduidelijk omdat wij slechts een ding van God weten en dat is dat hij bestaat. De vrijheid die de mens in de natuurtoestand heeft levert de burger in de politieke toestand daarom in. Locke en Hobbes gaan dus allebei uit van een toestand van vrijheid maar construeren een andere politieke toestand.

Voortbouwend op de gedachte dat de mens van nature vrij is stelt Rousseau dat gezag rechtmatig is wanneer het is gebaseerd op overeenstemming tussen het individu en de politieke gemeenschap (Rousseau, 2015: 57). Door dit sociaal contract is de burger zowel maker als subject van de wet. Burgerschap vereist het liefhebben van de burgerlijke wetten. Ook Mill gaat uit van een toestand van vrijheid. Om deze vrijheid te behouden in de politieke gemeenschap is de scheiding van religieuze en wereldlijke autoriteit nodig (Mill, 1859: 22). Deze scheiding is essentieel in het liberale denken. Tolerantie in de samenleving is mogelijk doordat iedere burger onderscheidt kan maken tussen zijn of haar levensbeschouwing en de politieke identiteit. Door levensbeschouwing uit de politieke discussie te bannen wordt levensbeschouwelijke neutraliteit van de wet mogelijk (Rawls, 1985).

De statelijke neutraliteit is dus nodig om eenieders vrijheid te behouden in de politieke context. De liberale democratie beschermt deze vrijheid door een *rule of law*. Puur alleen de wet kan deze vrijheid echter niet garanderen. Volgens Mill vereist burgerschap in een dergelijke politieke context daarom een houding van burgers die gericht is op het algemene belang (Mill, 1991: 218). Religie vormt een

gevaar voor dit burgerschap. Want als burger dien je je te kunnen identificeren met de civiele normen (Pettit, 1997: 258-259). Religie vereist namelijk een bepaalde mate van loyaliteit aan religieus gezag. Door het burgerlijke en het kerkelijk gezag te onderscheiden wordt de loyaliteit aan kerkelijk gezag onschadelijk gemaakt. Locke maakt dit onderscheidt in een tijd waarin vrijwel iedereen religieus is.

De secularisering raakt daarom de basis van de liberale democratie. Een meerderheid gaat namelijk niet meer uit van het bestaan van God. Omdat in religie privaat en publiek elkaar raken zal dit altijd een onderwerp zijn die begrenzing kent door wetgeving. Nu religievrijheid niet meer in dezelfde mate waardevol is voor iedereen is de burger minder inschikkelijk tegenover de ruimte die religieus gezag vereist. In de liberale democratie is het de wet die de grens moet aangeven maar tegelijk zijn het de burgers die de wetten maken. Locke maakte onderscheidt tussen het burgerlijke en het kerkelijke gezag met de gedachte dat eenieder zich verbonden wist met het natuurrecht dat van God gegeven is. Nu God voor veel mensen niet meer bestaat wordt de grens aan vrijheid slechts bepaald door het individuele geweten van de burgers van de liberale democratie. Het fundament van het recht zelf is daarmee van God los. Het recht los van God zien maakt de burgerlijke vrijheid kwetsbaarder omdat niet duidelijk is waar moraliteit dan op gebaseerd is. Laat deze losgeslagenheid niet leiden tot de terugval naar een situatie waarin de vrijheid niet gegarandeerd kan worden.

Literatuurlijst

Adam M. & Lemmens, W. (2007) *Hobbes, in de schaduw van Leviathan*. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans

Centraal Bureau voor Statistiek (2015, 13 mei) Aandeel religieuzen verder gedaald behalve bij niet-westerse allochtonen en ouderen. Opgevraagd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/20/aandeel-religieuzen-verder-gedaald-behalve-bij-niet-westerse-allochtonen-en-ouderen>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014, 2 oktober). Kerkbezoek daalt, vooral onder katholieken. Opgevraagd van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/40/kerkbezoek-daalt-vooral-onder-katholieken>

Dijkstra, P. (2012, 3 augustus). D66 dient initiatiefwetsvoorstel weigerambtenaar in. Opgevraagd van <https://d66.nl/initiatiefwetsvoorstel-weigerambtenaar/>

Forst, R. (1994). *Contexts of Justice* (vert. John M. M. Farrell). Londen: University of California Press. (Oorspr. *Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Suhrkamp Verlag).

Hague, R. & Harrop, M. (2013). *Comparative Government and Politics*. Londen: Palgrave Macmillan.

Kluis, de E. (2016, 10 maart). Plasterk strekt Zondagswet toch in. Opgevraagd van <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/plasterk-trekt-zondagswet-toch-in.9523823.lynkx>

Kaye, F. K. (2016). Initiatiefwetsvoorstel intrekken Zondagswet. Opgevraagd van <https://d66.nl/initiatiefwetsvoorstel-intrekken-zondagswet/>

Laan, van der S. (2016, 10 januari). *Rutte: Nederland zal zich nooit aanpassen aan andere culturen*. Elsevier. Opgevraagd van: <http://www.elsevier.nl/nederland/article/2016/01/rutte-nederland-zal-zich-nooit-aanpassen-aan-andere-culturen-2743410W/>

Laeyendecker, L. & Schreuder, O. (1985). *Religie en Politiek, verkenning op een spanningsveld*. Kampen: Kok Agora

Lim, C. & Putnam, R.D. (2010). Religion, Social Networks, and Life Satisfaction. *American Sociological Review*, 75 (6), 914-933. doi: 10.1177/0003122410386686

Locke, J. (2002). *The Second Treatise of Government and A Letter Concerning Toleration*. Mineola: Dover Publications.

Locke, J. (2004). Een brief over tolerantie (vert. Inigo Bocken). Budel: Damon. (Oorspr. *A Letter Concerning Toleration*. Londen: Black Swan.

Mill, J.S. (1859). *On Liberty*. Londen: Penguin Books

Mill, J.S. (1991). *Considerations on Representative Government*. Amherst: Prometheus Books.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015, 27 november). Dragen gezichtsbedekkende kleding onder voorwaarde niet meer toegestaan. Opgevraagd van <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/11/27/dragen-gezichtsbedekkende-kleding-onder-voorwaarden-niet-meer-toegestaan>

Nederlandse Juristen Comité voor de Mensenrechten (2010). Uitspraak Hoge Raad in SGP zaak, 9 april 2010. Opgevraagd van <http://www.njcm.nl/site/jurisprudentie/show/54>

Niemantsverdriet, T. (2016, 8 januari). D66 wil verwijzing naar God uit de wet halen. Opgevraagd van <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/01/08/d66-wil-verwijzing-naar-god-uit-de-wet-halen>

NOS (2015, 29 maart). Zorgen over opmars thuisonderwijs. Opgevraagd van <http://nos.nl/artikel/2027531-zorgen-over-opmars-thuisonderwijs.html>

NRC (2016, 14 maart). Nederland twijfelt nu vooral over god. Opgevraagd van <http://www.nrc.nl/next/2016/03/14/nederland-twijfelt-nu-vooral-over-god-1600708>

Partij voor de Dieren (2015, 22 september). Dossier onverdoofd ritueel slachten. Opgevraagd van <https://www.partijvoordedieren.nl/kamerinitiatieven/initiatiefwet-onverdoofd-ritueel-slachten>

Pettit, P. (1997). *Republicanism, A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Oxford University Press

Poll, van de W. (2013, 28 januari). Religie hoeft niet achter de voordeur. Opgevraagd van

<http://www.trouw.nl/tr/nl/5091/Religie/article/detail/3384247/2013/01/28/Religie-hoeft-niet-achter-de-voordeur.dhtml>

Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.

Rawls, J. (1985). Justice as Fairness: Political not Metaphysical. *Philosophy & Public Affairs*, 3 (14), p. 223-251. Opgevraagd van

http://www.jstor.org.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/stable/pdf/2265349.pdf?_=1462952671128

Rousseau, J. (2015). *Het Maatschappelijk Verdrag* (vert. Bert van Roermund). Amsterdam: Boom. (Oorspr. *Du contrat social ou principes du droit politique*. Amsterdam: Marc-Michel Rey).

Sociaal en Cultureel Planbureau (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. (NUGI 661). Den Haag: VUGA.

Tocqueville, de A. (2008). *Over de democratie in Amerika* (Prometheus). Brussel: ASP nv. (Oorspr. *De la démocratie en Amérique*). Opgevraagd van https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=_s-G2Zl3IV8C&oi=fnd&pg=PA23&dq=tirannie+van+de+meerderheid+tocqueville&ots=1E6kK1otRc&sig=2Yd2ngEONF3VoIDFqWWwWVMh_Mc#v=onepage&q=tirannie%20&f=false

Tuckness, A.S. (1999). The Coherence of Mind. *Journal of the History of Philosophy*, 1 (37), pp. 73-90. DOI: 10.1353/hph.2008.0833

USCIRF. (2016). *ANNUAL REPORT OF THE U.S. COMMISSION ON INTERNATIONAL RELIGIOUS FREEDOM*. Geraadpleegd op

<http://www.uscirf.gov/sites/default/files/USCIRF%202016%20Annual%20Report.pdf>

Wils, L. (1997). Het Verenigd Koninkrijk van Willem 1 (1815-1830) en de natievorming. *BMGN*, 112 (4), p. 502-516. Opgevraagd van ubiquitypress.com

Ysseldyk, R., Matheson, K. & Anisman, H. (2010). Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14 (1), 60-71. doi: 10.1177/1088868309349693

